

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ЯК ІСТОРИКО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Національний авіаційний університет
проспект Любомира Гузара, 1, 03680, Київ, Україна
E-mail: ivan.borodin@npp.nau.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1874-3238>

Мета: здійснена спроба проаналізувати етапи становлення парламентаризму у зв'язку з формуванням і розвитком державності, на різних етапах розвитку цивілізацій, форм його організацій та функціонування. **Методи:** порівняння, аналізу, аналогії, індукції, дедукції та інші, що служили інструментом відбору матеріалу, та були необхідною умовою досягнення поставленої мети. **Результати:** проблематика теорії та практики парламентаризму, як історико-правової категорії, розглянута з позиції наукових традицій, що склалися в процесі досліджень у даному напрямку. Дано пояснення, що правові категорії, дефініції, які використовуються в процесі аналізу парламентаризму, як історико-правової категорії, враховують у їх змісті конституційні традиції та норми інших законів, практику державно-правового будівництва. Проведено уточнення щодо розуміння парламентаризму як суспільного явища, під яким розуміються представницькі засади в управлінні. **Обговорення:** досвід розвитку геополітичних систем показує, що можливість розв'язання життєво важливих проблем загальнодержавного значення так чи інакше, в тій або іншій мірі залежить від масштабу запрошення до процесу прийняття цих рішень людей. Вивчення інституту парламентаризму, форм його організацій та функціонування завжди знаходилося у центрі наукових досліджень, оскільки саме парламентаризм і є правовою та організаційною основою залучення громадян до вирішення найважливіших питань державного будівництва та управління. Теорія розподілу влади стала фундаментом майбутніх концепцій парламентаризму, а також аналізу її елементів у сучасних умовах.

Ключові слова: парламентаризм; форми управління; система політичної влади; античність; середньовіччя; новий час; конституції; принцип поділу влад.

Постановка проблеми та її актуальність.

Парламентаризм, під яким необхідно розуміти представницькі основи у формуванні державної влади та управління – явище історико-правове, наслідок розвитку суспільно-політичних систем. Його поява, розвиток і становлення пов'язане із появою, розвитком і становленням держав. Окрім того, парламентаризм, як і будь-яке інше суспільне явище, має свою передісторію, генотип якого формувався на ранніх етапах історії соціального буття людини.

Історія цивілізацій є мовчазним свідком того, як виникали і зникали імперії, йшли у небуття диктаторські та авторитарні режими і поступово утверджувався принцип основи влади через

парламентаризм, зміст якого визначався як правління народу, що здійснюється народом, і для народу. Він був і залишається основним, і поки що альтернативи йому не знайдено.

З точки зору осмислення цього основоположного принципу організації державної влади одним із ключових питань, об'єктом постійного дослідження та вивчення різними науками, історичної і юридичної науки, безумовно, і є інститут парламентаризму. Крім того, одна із причин підвищеного інтересу науковців та політиків до історії та розвитку сучасного парламентаризму є існування великої кількості проблем теоретичного і практичного характеру, пов'язаних із правовим та

організаційним становленням національного парламенту, із визначенням його конституційного статусу та ролі в механізмі державної влади, із розвитком національних правових шкіл.

Тому не потребує зайвих доказів щодо необхідності глибокого аналізу досягнень юриспруденції, як вітчизняної, так і зарубіжної, у питаннях правового регулювання форм організації та діяльності механізму держави, як одного із засобів стабілізації суспільства, особливо в період виникнення нових держав.

Безумовно, в межах однієї статті, і навіть проведених раніше досліджень вченими-правознавцями та вченими-істориками неможливо охопити всі питання, пов'язані з таким масштабним феноменом, як парламентаризм у його історико-правовому розумінні.

Разом із тим, у процесі проведеного нами дослідження стало зрозумілим, що ряд питань теоретичного і практичного характеру недостатньо вивчені та вимагають зусиль не тільки теоретико-правового, а й історико-правового характеру. Наприклад, у сучасній правовій доктрині нема єдиного підходу до визначення поняття «парламентаризм», як історико-правової категорії. Незрозумілим поки що залишається те, як співвідносяться між собою форми правління та парламентаризм. Вимагають наукового аналізу питання, пов'язані з еволюцією парламентаризму від античності до сучасності. Недостатньо обґрунтованими залишаються різні теоретичні конструкції парламентаризму та його принципи, причини їх еволюції.

Також серйозного наукового аналізу, осмислення та узагальнення вимагають процеси розвитку державотворення, методи здійснення державної влади у країнах із різними формами правління. Слабко і на практиці, і в теорії використовується набутий досвід щодо організації та діяльності представницьких організацій, як однієї з умов утвердження парламентаризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Започаткували, а потім і продовжили дослідження проблематики парламентаризму

Л. Дюгі, М. Оріу, В. Орландо, А.Л. Лоуель, Г. Єллінек, М.М. Коркунов, Б.М. Чичерін, С. Баламезов, В.Д. Бабкіна, М.І. Козюбра, В.В. Копейчиков, М.І. Мироненко, Є.В. Назаренко, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, В.І. Селіванов, В.І. Тихонов, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фріцький, В.В. Цветкова, М.В. Цвік, В.Л. Чубарев, В.М. Шаповал.

Виклад основного матеріалу.

Парламентаризм, як історико-правова, представницька категорія, на наш погляд, є основоположною в управлінні державою на демократичних засадах. Вона так чи інакше пов'язана з історією соціального буття людини як суспільної істоти, рівнем та можливостями забезпечення її прав та свобод. Тому, слід погодитися зі ствердженням, що якщо права людини існують універсально, то це означає, що держава, котра їх не гарантує, є нелегітимною [1, с. 27].

Вже на ранніх етапах розвитку людських цивілізацій науковці звернули увагу на поділ управлінських функцій. Першим органом влади стає зібрання дорослих родичів, які обирають на раді свого вожака. На даному етапі рід управляється за принципами «первісної демократії», тобто за участю всіх дорослих членів роду. Ця участь виявляється у зібраннях роду і в народних зібраннях цілого племені. А вже на стадії розвинутого патріархату проявляється дублювання загальних зібрань колом «керуючих». Старійшина племені і старці відігравали на цих зборах велику роль.

Більш досконалими представницькими формами управління були народні зібрання стародавніх греків. Стародавня Еллада відрізнялась широтою політичного і соціального життя. На цьому сформувалась національна свідомість еллінів. Своє щире призначення давній еллін вбачав не в порушенні норм і гармонії, а в їх пошуку, створенні і захисті [2, с. 43]. Тут зберігалися традиції військової демократії (наприклад, агара – зібрання всього вільного населення, яке носило зброю [3, с. 527]).

На межі IX – VIII ст.ст. до н.е. Афіни ввійшли в період становлення полісної організації. На зміну інститутів родової і військової демократії

формується правління «кращих людей» - рада знаті (буле). Даний державний інститут приймає рішення щодо ухвал, вирішує основні справи полісу, проводить переговори з представниками інших полісів, вирішує військові питання. Поряд з радою в тій чи іншій формі існували і народні збори [4, с. 89].

Розвинута система політичної влади і управління була у Римській республіці в IV – на початку III ст. до н.е. Вона визначалась правом та політичними традиціями. Основою правління класичної Римської республіки стає принцип «народ володіє верховною владою», даруючи окремі частини цієї влади різним установам і особам. Представницькі установи в Римі виникли на базі давніх куріатних коміцій (comitia curiata). Збори в республіці (comitia) були трьох видів із різними повноваженнями. Одні – представляли історичні куріати і зібрання. Вони мали право тільки делегувати владу обраним іншими зборами магістратам та права в сімейно-родових відносинах: контроль за усиновленням, за здійсненням батьківської влади в раді та сім'ї, затвердженням заповітів. Інші – представляли центуріатні коміції – головний вид народовладдя в Римі, який включав більшість повноправного населення і мав великі повноваження. На цих коміціях вибирались найважливіші магістри: консули, претори цензори, а також, при необхідності, призначався диктатор. У них затверджувалися закони, які пропонувалися магістратом. Вони були, в певній мірі, судовою владою – апеляційною інстанцією. І на кінець, це були трибутні коміції. У них брали участь усі громадяни-власники. До їх повноважень належали судові функції щодо оскарження справ, прийнятих плебейськими магістратами, вибори плебейських магістратів і особливе законодавство – плебісцит.

Важливу роль у державному механізмі Римської республіки відіграв сенат. Сенатори, а в I ст. до н.е. їх кількість збільшилася до 900, не обирались постійно. Для таких збірів один раз у 5 років цензори складали списки сенаторів із представників знатних і багатих сімей, які вже займали вищі державні посади. Повноваження сенату були широкими. Він контролював

законодавчу діяльність народних зібрань, затверджував кандидатури вищих посадових осіб, у його розпорядженні знаходилась державна скарбниця. Він також установлював податки і визначав необхідні фінансові витрати. До його компетенції входили ухвали про громадську безпеку, благоустрій і релігійний культ, а також зовнішньополітичні повноваження.

Отже, якщо устрій грецької держави-полісу базувався переважно на прямому народовладді та верховенстві демократії, то устрій Римської республіки – на поєднанні народного суверенітету з представницьким органом, незалежно від основної маси народу, і з колегіальним управлінням.

Епоха середніх віків у історії різних народів охопила біля тисячі років і не сформувала властивих тільки їй типів державності. Розвиток феодальних держав у Європі пов'язаний із поступовим розвитком продуктивних сил, піднесенням на їх основі економіки в XIII – XV ст.ст. Політична консолідація феодалів (дворянства і духовенства) і городян (бюргерства), як юридично фіксованих суспільних груп (станів), знайшла своє відображення в утворенні загальнодержавних і місцевих представницьких органів. В умовах політичної децентралізації об'єктивно набувають свого розвитку органи комунального самоврядування, обумовлені економічними та соціальними факторами. Новий політичний лад розвивається тільки там і тоді, коли приватний сектор набуває стану самостійності.

В історії слов'ян ідеї і практика представництва були представлені досить широко. Таким вищим представницьким законодавчим і управлінським органом при Рюриковичах середньовічної Русі була Боярська дума, до складу якої входили представники вищих верств боярства. Представницьким органом були і Земські собори. Спочатку вони являли собою розширене засідання Боярської думи та Освяченого собору – вищих священнослужителів, ієрархів православної церкви, які скликалися для обговорення та вирішення важливих питань внутрішньої та зовнішньої політики. А в Соборі 1566 р. брали участь представники ремісників. На початку

XVII ст. відбувалась «демократизація» Земських соборів за рахунок збільшення представників дворянства. В їх більш ніж столітній історії, а точніше це 135 років, особливе значення мають Земські Собори 1613-1654 рр. У даний історичний відрізок, після «смути», відбулася зміна царствуючих династій. Зокрема, на соборах обговорювалась і проблема, пов'язана із ухвалою Переяславської Ради 1654 р. про приєднання України до Росії (під високу руку царя московського). Наприкінці XVII ст. у розвитку Російської державності остаточно утверджується самодержавна тенденція, і політико-правовий інститут Земських соборів зникає з політичної арени. Останній – освячений відбувся у 1683 році, а всього їх було біля шістдесяти.

Таким чином, можна стверджувати, що в період античності і класичного середньовіччя станово-представницькі установи часів феодалізму можна розглядати як прообраз парламенту і перший етап його становлення. Середньовічний досвід парламентаризму не був забутий політичною думкою різних країн, він став підґрунтям відродження парламентів країн Західної Європи.

Період із XVII до кінця XVIII століть характеризувався в історії кардинальними змінами в економіці та політиці і отримав назву «освіченого абсолютизму». В боротьбі за формування національних держав підсумком стало прийняття конституцій, як основного закону і базою у формуванні національних правових систем та здійснення цілого ряду суспільно-політичних реформ. Поштовхом у проведенні цих реформ стала французька революція XVIII ст. Завдяки своїй політичній значущості і особливостям історичного часу вона набула загальноєвропейського, а потім і всесвітнього значення, оскільки, як наслідок, були змінені всі головні політичні та правові інститути феодалізму. Цей період (XVIII – XIX століття) можна назвати «століттям парламентаризму». Парламент остаточно формується як державний інститут. Формування парламентаризму в країнах континентальної Європи відбувалося як під впливом політичних процесів, так і внаслідок назрілих внутрішніх

факторів, наприклад, появи нового класу, який претендував на владу – буржуазії.

Становлення Української держави та формування її державних інститутів почалося з утворення Центральної Ради, починаючи з 17 березня 1917 р. Одночасно розпочався конституційний процес в Україні. Першим законодавчим актом був I Універсал, правовий акт, який проголосив необхідність прийняття законів і організації органів урядування на своїх землях. З цією метою було створено Генеральний секретаріат, як уряд України. Нормативним актом, який регламентував діяльність вищих органів влади України, був також і II Універсал.

Наступним етапом стало прийняття 20 листопада 1917 р. III Універсалу. В цьому правовому документі проголошувалось утворення Української Республіки. Даний Універсал встановлював, що до скликання Установчих зборів України вся влада належала Центральній Раді та Уряду – Генеральному Секретаріатові.

IV Універсалом, який був прийнятий 22 січня 1918 р., проголошувалася самостійність і незалежність України. Уперше виконавчим органом державної влади називалась Рада Народних Міністрів. IV Універсал проголошував ряд інших важливих положень щодо державного устрою України, а саме: а) встановлення миру з петроградським урядом народних комісарів; б) встановлення Українськими Установчими Зборами влади народу; в) переобрання місцевих рад та міських дум; г) передача трудовому народу землі без викупу; д) запровадження державно-народного контролю над усіма банками.

Таким чином, Центральна Рада намагалась установити в Україні відповідний демократичний режим. Про це свідчить й ухвалений на останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 р. проект Конституції УНР. Її структура відповідала міжнародним конституційним стандартам, розділи містили основоположні засади демократії та парламентаризму. Так, у першому розділі закріплювались: суверенітет держави; неподільність території України; розвиток

місцевого самоврядування на рівні земель, волостей і громад; надання націям України своїх культурних прав у національних межах. Другий розділ стосувався прав громадян України. Урівнювались у правах і обов'язках чоловіки та жінки, усі громадяни, заборонялось подвійне громадянство. Конституція проголошувала принцип розподілу влади, за яким передбачалося створення Всенародних Зборів (законодавча влада), Ради Народних Міністрів (виконавча влада), Генерального Суду УНР, і встановлювала порядок їх організації та діяльності [5].

За часів Директорії, листопад 1918 р. – початок 1919 р., був розроблений проект Конституції УНР («Основний державний закон Української Народної Республіки»). Він був досить демократичним. Згідно з ним Україна проголошувалась унітарною державою з поділом на землі. Стверджувався принцип поділу державної влади на законодавчу (Державна Рада), виконавчу (Голова держави і Рада Міністрів) та незалежні суди. Державною мовою визначалась українська [6, с. 19].

Дві світові війни, розпад імперій, потім Югославії, поділ Чехословаччини та революції в країнах Європи 90-х років змінили політичну карту світу. Наприкінці ХХ ст. виникли понад 130 нових держав, із різними формами державного устрою та правління.

На цьому фоні ідеї та практика парламентаризму знову привернули до себе увагу. Саме парламенти стали уособленням гарантування безпеки громадян та як форми громадського контролю за всіма сферами життєдіяльності. Адже громадський контроль є одним із головних чинників вирішення суспільних суперечностей, так як він має регламентувати і консолідувати усіх соціальних суб'єктів [7, с. 7].

У конституціях нових держав Європи знайшли своє закріплення принципи парламентаризму. У більшості цих країн парламенти стають центрами суспільно-політичного життя, а їхня стабільність слугує показником демократичності громадянського суспільства та показником рівня цивілізованості національностей.

Фактом прийняття Верховною Радою УРСР

16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, утверджувалося здійснення українським народом його невід'ємного права на самовизначення [8]. 28 червня 1996 р. Верховна Рада України (парламент) прийняла і ввела в дію нову Конституцію України [9], яка встановила порядок формування представницьких органів України і, таким чином, встановила принципи парламентаризму в державі.

На основі викладеного можна зробити наступні **висновки**. Парламентаризм, який уособлює представницькі принципи управління державами, що історично обумовлені, є наслідком суспільно-політичного розвитку країн світу. Його становлення пов'язане із формуванням державності. Він пройшов декілька етапів.

Перший етап умовно можна назвати передісторією. Парламентаризм з'явився на ранніх етапах історії соціального буття людських спільнот. Зрілу форму представляв уже «античний парламентаризм» із появою і функціонуванням державних установ представницького характеру в Стародавній Греції – ради чотирьохсот і в державно-політичній історії Риму тих часів – сенату. Пізніше, на різних етапах розвитку феодалізму, майже у всіх країнах середньовічної Європи створюються різні інституції, в рамках яких феодальні монархи обговорювали державні справи зі знаттю. Хоча вони не були виборними і не були представницькими установами.

Другий етап розвитку парламентаризму можна пов'язувати з кінцем ХVII – кінцем ХVIII ст., коли його ідеї знайшли своє відображення в державно-правовій практиці, в писаних конституціях кінця ХVIII ст., де було закріплено принцип верховенства парламенту. Це стало початком розвитку парламентаризму в сучасному його розумінні

Третій період розвитку парламентаризму охоплює ХІХ ст., коли на конституційній основі парламент формується як державний інститут у більшості країн, які існували в той час. У багатьох державах парламент стає єдиним джерелом законодавства, тільки йому належить право прийняття законів. У цей період формуються парламентські інститути –

законодавчий процес, статус депутатів, відносини із виконавчою владою, з партіями та пресою.

Четвертий період розвитку парламентаризму охоплює ХХ ст. і характеризується його утвердженням як системи взаємодії держави і суспільства. Відбувся ренесанс парламентаризму в сучасних умовах у різних формах і з різними темпами, з різними особливостями різних країн.

Література

1. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г.Г. Ломана. Київ: Ніка-Центр, 2012. 320 с.
2. Данильян О.Г. Філософія права: підручник. Харків: Право, 2014. 207 с.
3. Ковлер А.И. Очерки по истории парламентаризма. *Парламенты мира*: сб. Москва, 1991. С. 527-529.
4. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: учебник в 2 т. Т. 1. Москва, 1996. 557 с.
5. Конституційні акти України, 1917-1920. Київ, 1992.
6. Основи конституційного права України / за ред. академіка АПрН України, проф. Копейчикова В.В. Київ, 1997. 565 с.
7. Денисенко А.П. Адміністративно-правові основи громадського контролю у сфері державного управління: теорія і практика: монографія. Київ, 2018. 411 с.
8. Декларація про державний суверенітет

України: прийнята Верховною Радою Української РСР 16 лип. 1990 р. Київ, 1990. 8 с.
9. Мироненко О.М. Історія Конституції України. Київ, 1997. 157 с.

References

1. *Filosofiya prav lyudyny* / za red. Sh. Hosepata ta G.G. Lomana. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012. 230 s.
2. Danylyan O.G. *Filosofiya prava: pidruchnyk*. Kharkiv: Pravo, 2014. 270 s.
3. Kovler A.I. *Ocherki po istorii parlamentarizma*. *Parlamenti mira: sb.* Moskva, 1991. P. 527-529.
4. Omelchenko O.A. *Vseobshchaya istoriya gosudarstva i prava: uchebnick v 2 t. T. 1*. Moskva, 1996. 557 p.
5. *Konstituciyni akty Ukrayiny, 1917-1920*. Kyiv, 1992.
6. *Osnovy konstituciynogo prava Ukrayiny* / za red. akademika APrN Ukrayiny, prof. Kopeychikova V.V. Kyiv, 1997. 565 p.
7. Denysenko A.P. *Administrativno-pravovi osnovy gromadyanskogo kontrolyu u sferi derzhavnogo upravlinnya: teoriya i praktika: monographiya*. Kyiv, 2018. 411 p.
8. *Deklaratsiya pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy: pryinyata Verkhovnoyu Radoyu Ukrainskoyi RSR 16 lypnya 1990*. Kyiv, 1990. 8 p.
9. Myronenko O.M. *Istoriya Konstytucii Ukrainy*. Kyiv, 1997. 157 p.

I. Borodin

PARLIAMENTARISM AS A HISTORICAL AND LEGAL CATEGORY

National Aviation University
Liubomyra Husara Avenue, 1, 03680, Kyiv, Ukraine
E-mail: ivan.borodin@npp.nau.edu.ua

Purpose: an attempt has been made to analyze the stages of formation of parliamentarism in connection with the formation and development of statehood, at different stages of development of civilizations, forms of its organizations and functioning. **Methods:** comparison, analysis, analogy, induction, deduction and others that served as a tool for material selection, and were a necessary condition for achieving this goal. **Results:** problems of the theory and practice of parliamentarism, as a historical and legal category, are considered from the standpoint of scientific traditions that have developed in the process of research in this area. It is

*explained that the legal categories, definitions used in the analysis of parliamentarism, as a historical - legal category, take into account in their content the constitutional traditions and norms of other laws, the practice of state and legal construction. Clarifications were made on the understanding of parliamentarism as a social phenomenon, which means the representative principles of governance. **Discussion:** experience in the development of geopolitical systems shows that the possibility of solving vital problems of national importance in one way or another, to some extent depends on the scale of the invitation to the process of making these decisions. The study of the institution of parliamentarism, forms of its organizations and functioning has always been at the center of scientific research, because parliamentarism is the legal and organizational basis for involving citizens in addressing the most important issues of state building and governance.*

The theory of separation of powers has become the foundation of future concepts of parliamentarism, as well as the analysis of its elements in modern conditions.

Parliamentarism, which must be understood as the representative foundations in the formation of state power and governance - a historical and legal phenomenon, a consequence of the development of socio-political systems. Its emergence, development and formation is associated with the emergence, development and formation of states. In addition, parliamentarism, like any other social phenomenon, has its prehistory, the genotype of which was formed in the early stages of the history of human social existence.

The history of civilizations is a silent witness to how empires arose and disappeared, dictatorial and authoritarian regimes disappeared, and the principle of the basis of power was gradually established through parliamentarism. He was and remains the main and so far no alternative has been found.

From the point of view of understanding this fundamental principle of the organization of state power, one of the key issues, the object of constant research and study by various sciences, historical and legal science, is certainly the institution of parliamentarism. In addition, one of the reasons for the increased interest of scholars and politicians in the history and development of modern parliamentarism is the existence of a large number of theoretical and practical problems related to the legal and organizational formation of the national parliament, determining its constitutional status and role in government, with the development of national law schools.

Therefore, it does not need unnecessary evidence of the need for in-depth analysis of the achievements of jurisprudence, both domestic and foreign, in matters of legal regulation of forms of organization and mechanism of the state as one of the means of stabilizing society, especially in the emerging states.

Of course, within one article, as well as previous research by legal scholars and historians, it is impossible to cover all issues related to such a large-scale phenomenon as parliamentarism in its historical and legal sense.

At the same time, in the course of our research it became clear that a number of issues of theoretical and practical nature are insufficiently studied and require efforts not only of theoretical - legal, but also of historical - legal nature. For example, in modern legal doctrine there is no single approach to defining the concept of «parliamentarism» as a historical - legal category. It is still unclear how the forms of government and parliamentarism relate to each other. Issues related to the evolution of parliamentarism from antiquity to the present require scientific analysis. The various theoretical constructions of parliamentarism and its principles, the reasons for their evolution, remain insufficiently substantiated.

Also, serious scientific analysis, comprehension and generalization require processes of state formation, methods of exercising state power in countries with different forms of government.

Keywords: *parliamentarism; forms of government; system of political power; antiquity; Middle Ages; modern times; constitutions; principle of separation of powers.*